

תקציר:

תמורות במעמדן של משפחות האליטה הפלסטיניות בגדה המערבית:

הרשתות של משפחת אל-ג'עברי ומשפחת אל-מצרי, 1978–1924

הראל חורב

בדומה לאליטות מזרח תיכוניות אחרות במאה ה-20, התבססה האליטה של הגדה המערבית עד ראשית שנות ה-70 על משפחות חשובות. מאז שנות ה-80 רווחה הטענה המחקרית שמשפחות אלו איבדו את מעמדן החברתי-פוליטי המוביל. מחקרים רבים ציינו את הבחירות העירוניות של 1976 כנקודת המפנה ששיקפה את שקיעת "המנהיגות המסורתית" ואת עלייתה של אליטה צעירה, משכילה ולאומית. מרביתם ייחסו זאת לעליית אש"ף ולתמורות פוליטיות, כלכליות וחברתיות אחרות שחוו הפלסטינים בעקבות הכיבוש הישראלי ב-1967. ההשלכות של מסקנות כאלו היו מרחיקות לכת מאחר שגילמו במובלע את ההנחה שהתרבות הפוליטית של הגדה חוותה מודרניזציה אינטנסיבית שהעידה על שינוי חברתי ואפילו תרבותי עמוק; שינוי שכלל, בין היתר, גם ירידה משמעותית בחשיבות המשפחה (כל משפחה) כמוסד חברתי, כלכלי ופוליטי מרכזי.

לנוכח הדברים הללו בחנה עבודתי את קורותיהן של משפחת אל-ג'עברי מחברון ומשפחת אל-מצרי משכם, שנחשבו מאז שנות ה-50 לבכירות שבמשפחות הגדה. העבודה סקרה את תהליכי עלייתן וניתחה את התמודדותן עם השינויים שחוו הפלסטינים בין מחצית שנות ה-20 ועד שלהי שנות ה-70. הנחת היסוד הייתה שתמורות התקופה הגדולות, כגון מלחמת 1948, עליית אש"ף, או הכיבוש הישראלי והשלכותיו, לא אילצו אף אחת משתי המשפחות לוותר על מעמדה כשחקנית חשובה בזירה. עם זאת, הנחתי שתנאי הכרחי ליכולתן של המשפחות לשמר מעמד הייתה מידת מוכנותן להסתגל לשינויי המציאות, ושיכולת זו הייתה במידה רבה תוצר של המאפיינים הארגוניים של כל משפחה. כלומר, בניגוד למחקרים קודמים לא התייחסתי אל משפחות האליטה כמקשה אחת, אלא כארגונים לא-פורמאליים שונים זה מזה. הנחתי שהשוני עשוי היה להתבטא בשלושה מאפיינים ארגוניים עיקריים - מבנה, יעדים ואסטרטגיה, לצד היבטים אחרים שנוצרו בהשפעת הסביבה המקומית בה פעלה כל משפחה ומשפחה.

נוכח הנחות יסוד אלו התמקדתי בשתי המשפחות על מנת להעלות תובנות השוואתיות לגבי מאפייניהן הארגוניים כמו גם על השפעת סביבתן המקומית. לשם כך נעזרתי ברעיונות מתחום ההיסטוריה של המשפחה שבמרכזו בחינת תהליכים היסטוריים דרך השתקפותם בשינויים

החלים במכלול הקשרים המוגדרים כימשפחה. שימוש נרחב עשיתי גם בכלי ניתוח מהמדע הבינתחומי של חקר-רשתות שהשתלבו היטב בתפישות היסוד של תחום ההיסטוריה של המשפחה. כך לדוגמה, יצרתי ארבעה תרשימים שתארו את רשתות הקשרים של כל אחת מהמשפחות למקורות עוצמה בשתי תקופות שונות (1964 ו-1976). תרשימים אלו סייעו לנתח באופן אמפירי ומפורט את יכולתה הארגונית של כל אחת מהמשפחות להתמודד עם שינויים. כמו כן, הם איפשרו להעלות תובנות על האופן בו ניכרה ההשפעה של הסביבה החברונית והסביבה השכמית על מקורות העוצמה הפרטניים של כל משפחה. תוצאת הבחירה המתודולוגית לעיל הייתה תמונה היסטורית של שלושה מרחבים שונים אך שלובים זה בזה: המרחב הפנים-משפחתי, המרחבים המקומיים של הר חברון והר שכם, והמרחב הכלל-גדתי.

משפחת אל-ג'עברי נהנתה משלהי שנות ה-30 של המאה ה-20 ממעמד חברתי ופוליטי מוביל. מעמד זה התבסס על פעילותו של השיח' מוחמד עלי אל-ג'עברי שתחת מנהיגותו הפכה משפחתו לארגון ריכוזי הממוקד בהשגת כוח פוליטי. מעמדו של השיח' נשען על כישורו הפוליטי ועל התייצבותו מראשית שנות ה-40 בראש ברית חזקה שאיגדה את כל משפחות חברון. התפשטות הברית לכפרי הר חברון ואף לירושלים הפכה את השיח' לבעל מעמד אזורי ואיפשרה לו לרכוש מקורות עוצמה נוספים. אחד החשובים שבהם הייתה הכרת השלטונות הירדניים בהשפעתו, דבר שאיפשר לו למלא בתקופת שלטונם בגדה (1948–1967) תפקידים כראש עיריית חברון, סנטור ושר במספר ממשלות. לאחר הכיבוש הישראלי הושפע מעמדו של השיח' מתהליך דואלי. מצד אחד התחזק מאד בזכות קשרים הדוקים שיצר עם ישראל, אך מצד שני יחסיו עם מקורות עוצמה מסורתיים שלו, ובראשם ירדן ומשפחות שהיו שותפותיו הבכירות לברית החברונית, התערערו מאד. הסכסוכים האישים בין השיח' לבין ראשי המשפחות הללו הובילו לקריסת הברית ערב הבחירות העירוניות של 1976. כתוצאה מכך איבדה משפחת אל-ג'עברי את שליטתה בעיריית חברון שאובדנה הוביל לפגיעה בקשרים נוספים של המשפחה, ובראשם הקשר עם ישראל.

תהליך שחיקת מעמד משפחת אל-ג'עברי בשנות ה-70 ביטא אפוא המשכיות של דפוסי הסדר החברתי-פוליטי המסורתי (סכסוכים ובריתות בין-משפחתיות, הצבעה משפחתית). אך התמורות הרחבות שפקדו את הגדה, ובעיקר המעורבות הפוליטית הגוברת של הציבור, תרמו גם הם לשחיקה. יריבי השיח' תקפו את קשריו עם ישראל והעמידו מולו את פהד קואסמה שנהנה מתדמית 'לאומית' אך גם מגיבוי משפחתי חזק והכרחי. השיח' מצדו לא השכיל לסגל את עצמו ואת ארגונו המשפחתי לשינויים שחלו. הוא לא מיתן את יעדיו השאפתניים והמשיך לחתור

לעוצמה פוליטית תוך חיכוך ישיר באש"ף שבסמכותו סירב להכיר. מבנה הארגון נותר ריכוזי ולפיכך לא איפשר התמודדות על בסיס פלורליזם מחשבתי וחלוקת עבודה שהייתה עשויה למתן את מריבותיו האישיות של השיח'. כחלק מכך גם לא הכשיר השיח' יורש – מחדל שהכה במשפחתו עם התדרדרות מצבו הבריאותי ב- 1978. ישראל מצדה הסלימה את שחיקת מעמד משפחת אל-ג'עברי כאשר גירשה את יריביו של השיח' והפכה בכך סכסוכים שהיו ביסודם אישיים וצרים לסכסוכים בין-משפחתיים מקיפים שנטענו במשמעות אידיאולוגית ולאומית.

בתקופה בה התדרדר מעמד משפחת אל-ג'עברי, חוותה משפחת אל-מצרי תהליך שונה מאד. התחזקות המשפחה החלה בשנות ה-20 כאשר איש עסקים בשם חאג' טאהר אל-מצרי הפך אותה לארגון מלוכד החותר להגשמת יעדים כלכליים. האסטרטגיה שגיבש כדי לשרת ולהגן על יעדיו התבססה על פיתוח מקורות עוצמה כלכליים, חברתיים, מוסדיים ופוליטיים מגוונים. ב- 1943 מת חאג' טאהר ואת מקומו ירשה הנהגה חדשה בת ארבעה ראשים שביטאה את הפיכת מבנה הארגון המשפחתי למבוזר יותר. תחת דור המנהיגים החדש לא השתנו היעדים הכלכליים והאסטרטגיה שגיבש חאג' טאהר, אך הם נוהלו בצורה יעילה יותר בשל המבנה המבוזר שאיפשר חלוקת עבודה ופלורליזם מחשבתי. מאפיינים אלו איפשרו למשפחת אל-מצרי להתמודד ביעילות עם שינויי הזמן ולהתחזק למרות הטלטלות העזות שחוו הפלסטינים לאורך כל תקופת המחקר. תהליך זה ניכר היטב ברשתות מקורות העוצמה של המשפחה שגדלו והלכו תוך שכללו עסקים מצליחים, בריתות בין-משפחתיות, שליטה במוסדות וקשרים עם הנהגות ירדן, מצרים, ולאחר 1967, גם ישראל.

התחזקות משפחת אל-מצרי נמשכה גם בשנות ה-70, על אף שכמה שינויים כלכליים שחלו בשכם ובגדה הכבידו לעתים על עסקיה. לעומת זאת, תמורות אחרות שהתרחשו באותה תקופה, כהתפשטות ההשכלה והתחזקות התמיכה באש"ף, לא נתפשו על ידי ראשי המשפחה כאיום, אלא כהזדמנות להיבנות מן השינוי. גישה זו באה למשל לידי ביטוי בסיוע שהגישה המשפחה לאלפי סטודנטים ותלמידים, וביחסים טובים שרקמה עם תנועת פתח. אף על פי כן גרמו בחירות 1976 למשבר בלתי צפוי. בסאם שכעה, ראש העיר שנבחר בתמיכת משפחת אל-מצרי ובעלות בריתה, התנער ממנה לאחר הבחירות וניסה לדחוק אותה מהשפעתה בעירייה. התפתחות זו פגעה במעמדה הפוליטי והרעה את היחסים בתוכה. אולם, בניגוד למשפחת אל-ג'עברי שמעמדה היה תלוי בקיומה של הברית החברונית כמקור עוצמה מרכזי, נהנתה משפחת אל-מצרי ממקורות עוצמה מגוונים שאיפשרו לה להתמודד ביעילות עם שינויים ומהלומות מבלי לאבד את יציבותה המערכתית. תכונה זו איפשרה לה להשיב במאבק נגדי שפגע בשכעה ובתמיכה הציבורית בו

בשכם. לאחר כשנתיים של משבר שבה המשפחה למעמד של שחקנית דומיננטית בזירה הפוליטית של שכם וצפון הגדה.

על בסיס המקרים של שתי המשפחות העלתה העבודה חמש מסקנות עיקריות: האחת, לתנאי המרחב המקומי הייתה השפעה רבה על צמיחתן ועל מאפייניהן הארגוניים של שתי המשפחות. דיוקנות הארגונים שהובילו את המשפחות שיקפו במידה רבה את הפרופיל הכלכלי, החברתי, התרבותי, הפוליטי והאקולוגי של החברות המקומיות בתוכן פעלו. כך גם סוגי מקורות העוצמה שנדרשו לכל משפחה אשר היוו גם הם ראי לאילוצי המקום ולהשפעתו. המרחב המקומי השפיע גם על העוצמה ועל אופן הביטוי של התמורות הרחבות שהתחוללו בתקופת המחקר – החל ברידת האסלאם הצופי בראשית המאה ה-20 שהשפיע משמעותית על חברון אך לא על שכם, וכלה בתמורות החברתיות, הכלכליות והפוליטיות הרחבות שהתרחשו בשנות ה-60 וה-70.

המסקנה השנייה היא שהשפעתן של תמורות שנות ה-60 וה-70 הייתה מתונה מכפי שהדבר נתפש בכל הנוגע למקומם של מוסד המשפחה בכלל ומשפחת האליטה בפרט. כוחו של מוסד המשפחה אומנם נשחק ביחס לעבר ומשקלו השתנה ממקום למקום. אך המשפחה המשיכה ליהנות מחיוניות פונקציונאלית ובסיס תרבותי יציב מבחינת הפרט, ולא חדלה לשמש מבחינתו שיקול ומשאב חשוב בהתנהלותו היומיומית בין אם היה עירוני, כפרי, פליט, משכיל או פועל. כחלק מכך, אירועים כגון בחירות 1976 שנתפשו כאמור כמהפך שהדיח את "המנהיגות המסורתית" היו למעשה בעלי משמעות מוגבלת יותר מבחינת התרבות הפוליטית כיוון שגם מוצאה של המנהיגות הלאומית החדשה היה במשפחות האליטה. ואומנם, הן בשכם והן בחברון יכלו השינויים שהתרחשו להיראות כאפיזודה נוספת במאבק רב-שנים בין משפחות יריבות. כמו בעבר כלל מאבק זה גם אימוץ של תכנים פוליטיים כמקור לגיטימציה, אם כי נראה שהפעם היו הללו אותנטיים יותר בהשוואה לתקופה הירדנית ובוודאי בהשוואה לתקופת המנדט הבריטי.

המסקנה השלישית היא שהמפגש בין משפחות האליטה של הגדה לבין הכוחות העולים ביטא ככלל השתרגות (אינטגרציה) הדדית ולא משחק סכום אפס. משפחות אל-מצרי היוותה מבחינה זו דוגמה בולטת כבר בתקופת המחקר (ובפרספקטיבה ארוכת טווח יותר הפכה גם משפחת אל-גיעברי לחלק מתופעה זו). ההשתרגות ניכרה בשני היבטים עיקריים: הראשון היה השתלבות של משפחות בכוחות העולים בגדה עצמה. בשל מתינות האג'נדה החברתית שלה, ניכרה העדפה מסוימת של תנועת הפתח על פני תנועות השמאל, אם כי גם באחרונות ניתן היה למצוא נציגי משפחות (כבסאם שכעה). ההיבט השני ניכר בשיתוף הפעולה שהתקיים בין הנהגת אש"ף לבין

משפחות האליטה על מנת למתן את אותם כוחות עולים מקומיים, ובעיקר את תנועות השמאל.

המסקנה הרביעית, וכנראה החשובה ביותר, היא שמאחר שלא נוצר כל הכרח חד-משמעי שיחסל את השפעת המשפחות, יכולתן לשמר מעמד הייתה תלויה בעיקר בהתנהלותן נוכח אתגרי התקופה. התנהלות מוצלחת ביטאה בראש ובראשונה יכולת להסתגל לשינויים וכאן, כפי שהניחה העבודה מלכתחילה, הייתה לתכונות של כל ארגון משפחתי (מבנה, יעדים ואסטרטגיה) ההשפעה המכרעת ביותר. נוכח התנאים שנוצרו בשנות ה-70 היה יתרון למבנה הביזורי והפלורליסטי של משפחת אל-מצרי; מבנה שכלל אישים וותיקים וצעירים גם יחד, שרכשו מקורות עוצמה מגוונים ועדכניים. כארגון כלכלי בעיקרו, הייתה למשפחת אל-מצרי גם יכולת קלה יותר להתפשר פוליטית ולהתאים את עצמה למציאות של התחזקות אש"ף. לעומת זאת, המבנה הריכוזי של משפחת אל-גיעברי הקשה עליה להסתגל. הקושי התבטא באי-עדכון היעדים הפוליטיים שלה באופן מציאותי יותר כיוון שהשיח' היה הקובע הבלעדי, ולכן לנתונו האישיים (גילו, דעותיו, בריאותו) הייתה השפעה מכרעת. משליטתו הריכוזית מדי של השיח' נבעה גם נוכחותם המעטה של מקורות עוצמה עדכניים, ומנגד גם אובדנם של מקורות מסורתיים חיוניים. החולשה השתקפה היטב מרשת מקורות העוצמה של המשפחה ב-1976. היא איבדה קשרים ביחס ל-1964, לא הייתה רלוונטית דיה וחסרה יציבות מערכתית בשל היעדר יתירות של מקורות ומנהיגים.

המסקנה האחרונה נוגעת לגישה המחקרית, אשר איננה מוגבלת רק למקרה הפלסטיני, שראתה את עוצמתן של משפחות כפונקציה של יחסיהן עם השלטונות או כוחות פוליטיים דומיננטיים אחרים. אין ספק שיחסים טובים עם גורמים פוליטיים חזקים היוו מקור עוצמה חשוב. עם זאת, יכולתן של משפחות לשמר מעמד הייתה תלויה לעתים קרובות בהרבה יותר מקורות עוצמה חברתיים, כלכליים, תרבותיים ואחרים שיכלו לפצות על חולשה בקשרים אחרים. דווקא בגלל שגורמי כוח פוליטיים הבינו זאת, התאפיינו יחסיהם עם משפחות בגדה ובמקומות אחרים במזרח התיכון בשוויוניות רבה יותר מכפי שניתן לחשוב. דוגמה לכך ניתנה ביחסי משפחות אל-גיעברי ואל-מצרי עם הירדנים, שכדי לגייס את השפעתן של השתיים היו מוכנים לסבול גם עמדות לא-נוחות מצדן. פשרה ניכרה גם במקומות כמצרים, עיראק ולבנון בהם עלו כוחות שחלקם התנגדו נחרצות לזהות המשפחתית ולתוצריה. בסופו של דבר נאלצו גם הם להכיר במגבלותיהם ולבחור ביתרונות החברתיים, הפוליטיים והכלכליים שהיו טמונים בקשרים טובים עם משפחות חזקות. המציאות חוצת הגבולות הזו מבליטה את מקום המשפחה בכלל ומשפחת האליטה בפרט, כתופעה בעלת יכולת שרידות שלא ניתן להתעלם ממנה בניתוחים חברתיים ופוליטיים של המזרח התיכון.